

A vég kezdete – Amerikai prognózisok és politikai helyzetértékelés Kelet-Európa jövőjéről a rendszerváltás hajnalán

A jelenkori, hazai politikai aktorok szóhasználatában hol rendszerváltásként, hol rendszerváltoztatásként, olykor pedig rendszerváltási kísérletként megjelenített magyar, pontosabban kelet-európai politikai, intézményi, gazdasági és társadalmi változás lassan negyedszázadossá érik. E gyarapodó történelmi távlat (is) formálja azon jogos igényt, hogy visszatekintsünk, és újra, alaposabban szemügyre vegyük az 1980-as évtized utolsó, illetve az 1990-es dekád legelső éveit, újragondolva és talán átértékelve mindazt, amit a korszakról tudunk, illetve tudni vélünk. Alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, amerikai részről milyen prognózisok és értékelések születtek Kelet-Európa várható jövőjét illetően; egyben igazolva, hogy – minden más állítással ellentétben¹ – legkésőbb 1988-ra nyilvánvaló volt, a Moszkva szatellitjeiként létező keleti blokk és annak államai alapvető változások és átalakulás előtt állnak.

Vizsgálódásunkat, kissé talán meglepő módon, célszerű 1982 szeptemberében, Ronald Reagan első elnöki periódusának második esztendejében kezdeni, ekkor születet meg ugyanis az 1989-ig érvényben lévő *Az Egyesült Államok Kelet-Európa politikája* címet viselő NSDD 54 (*National Security Decision Directive* – nemzetbiztonsági döntéshozatali direktíva), mely az alábbiakban tárgyalt korszakban mindvégig érvényben volt, meghatározva Washington térségbeli politikájának céljait, eszközeit és működését. Az NSDD 54 retrospektíve leszögezi, hogy a benne foglaltak „a kelet-európai országok irányában folytatott differenciálás továbbvitelét” jelentik, mely „majd 20 éve az USA politikájának részét képezi”, s hogy abban „az elsődleges, hosszú távú amerikai cél a szovjet szorítás enyhítése a térségen, ezáltal lehetővé téve a régió majdani reintegrációját az európai nemzetek közösségébe”.² A differenciálás mibenlétét, illetve annak kritériumait a következő megfogalmazásokból olvashatjuk ki: „[az USA – KJE] a Szovjetunió és a Varsói Szerződés kelet-európai államainak, valamint a kelet-európai államok irányában követett politikájában differenciál, a sokszínűséget az adott országokra szabott politikai és gazdasági eszközökkel bátorítva. [...] Ezen politikájának végrehajtásában az USA úgy fogja politikai eszköztárát kalibrálni, hogy óvatosan diszkrimináljon azon kormányzatok érdekében [...] melyek külpolitikájuk megvalósításában relatív függetlenséget mutatnak a Szovjetuniótól”, vagy „a belső liberalizálás nagyobb fokát mutatják”, és „igyekeznek a pluralizmus illetve a decentralizáció egy bizonyos fokát elérni, ideértve az egyre inkább szabadpiacon alapuló gazdaságot”. A direktívában folytatólag az is szerepel, hogy azon kelet-európai országokat, melyek minderre nem hajlandóak, „éppúgy kell kezelni, mint magát a Szovjetuniót”.³

Az Egyesült Államok differenciálási politikájának céljait részletezve (és szó szerint) az alábbiakban határozta meg a direktíva: a liberálisabb trendek erősítése a ré-

gióban; az emberi és polgári jogok további erősítése a kelet-európai országokban; újra megerősíteni ezen országok polgárainak nyugatbarát orientációját; csökkenteni gazdasági és politikai függésüket a Szovjetuniótól, s lehetővé tenni együttműködésüket Nyugat-Európa szabad nemzeteivel; aláírni a Varsói Szerződés katonai képességeit; bátorítani gazdaságuk szabadpiac orientált fejlődését, és a független szakszervezetek működését.⁴ A differenciálás megvalósításának eszközei két főbb csoportba sorolhatók: egyrészt gazdasági, másrészt kulturális és politikai instrumentumok jelennek meg – hol bilaterális, hol multilaterális szinten. Az NSDD 54-ben kifejtett sorrendjükben: *most favoured nation* (MFN) státusz; hitelpolitika; IMF tagság; adósság átutemezés; technológia transzfer és exportkorlátozások (főként a COCOM-on keresztül); kulturális és oktatási csereprogramok; tudományos együttműködés; magas szintű találkozók és egyeztetések; a nemzetközi szervezetekben való fellépés/állásfoglalás (főként a differenciálás negatív megvalósulásaként); a kelet-európai követségekre és konzulátusokra vonatkozó megszorítások és korlátozások. A kapcsolódó részben *expressis verbis* szerepel, hogy: „A jutalmat ki kell érdemelni. S ehhez hozzátartozik az is, hogy jutalmainkat úgy fogjuk kialakítani, hogy abból a Szovjetunió számára a legkevesebb haszon származzon.”⁵

Az NSDD 54-ből egyértelműen kiderül, hogy az amerikai tervezők 1982-ben legfeljebb Kelet-Európa hosszabb távú, fokról fokra történő, alapvetően békés átalakulásával számoltak. A direktívában nem szerepel sem bármely küszöbön álló, alapvető, vagy épp drámaian gyors, politikai/társadalmi változás, sem a kelet-európai ellenzéki csoportok működése és szerepe – még az e korszakban meghatározó, jelentős tömegeket megmozdítani képes lengyel Szolidaritásé sem. A Reagan adminisztráció tehát ekkor maximálisan is a keleti blokk lassú átalakulásával számolt, melyben kulcsszerepet szánt a mindenkor regnáló kommunista rezsimeknek, illetve azok önkéntes, vagy kényszerű átalakulásának. A *regime change* tehát ekkor a fennálló rendszerek megváltoztatását, azaz rendszerváltoztatást irányzott elő, s azt is csak hosszú (és bizonytalan) időbeni kifutással.

A Reagan adminisztráció elévülhetetlen érdeme, hogy az elnök által már választási kampányában is konzekvensen képviselt *peace through strength*, azaz „erővel a békéhez” erőpolitikájának megvalósításában (NSDD 75⁶) Washington a Kremlt, a szovjet rendszert kívánta büntetni, míg a szatellitok felé fenntartotta a jutalmak és büntetések rendszerét, ezzel ösztökélve Kelet-Európa államait nyitottabb, s egyben proaktívabb magatartásra. A térség politikai diverzitásának fenntartása nyilvánvalóan a homogenizáló, szovjet minta ellenében volt fontos; fenntartva azon nemzeti és etnikai önazonosságokat (és különbözőségeket), melyek a térséget annak a szovjetizálás előtti múltjához, Európához kötötték.

A differenciálás politikája – mely a Balkán térségét nem érintette⁷ – elvben az összes kelet-európai szovjet szatellitire vonatkozott, ám célkitűzéseit tekintve leginkább három országra bírt valódi, illetve jelentős befolyással: Wojciech Jaruzelski lengyel, Nicolae Ceaușescu román, és Kádár János magyar rezsimére. Jaruzelski az 1981. decemberi katonai puccsal került hosszú időre meglehetősen kényelmetlen, hosszú távon tarthatatlan helyzetbe, elesve az MFN-státusztól, illetve az IMF-csatlakozás lehetőségétől, míg Romániát Ceaușescu egyre arcátlanabb akciói és blöffjei sodorták hasonló irányba.⁸ Washington korábbi kelet-európai favorítjaival szemben Magyarországot – ha alapvetően gazdasági kényszerektől hajtva is – egyre együttmű-

ködöbbé vált,⁹ s bilaterális kapcsolatait tekintve az 1980-as évek közepére lekörözte mindkét VSZ országot. Ronald Reagan budapesti látogatásának 1985-ös amerikai felvetése, majd Kádár János 1986-tól többször megismételt és folyamatosan fenn-tartott washingtoni meghívása¹⁰ egyértelműen jelezte ezt. Olyannyira, hogy Jaru-zelski a lengyel–amerikai kapcsolatok normalizálása (1986–87) előtt tudatosan Kádárhoz igyekezett magát hasonlítani, azt kérve Washingtontól, amit szerinte a magyar főtitkár kapott.¹¹

A politikai céljait gazdasági eszközökkel – kedvezményekkel, támogatással, illetve a kedvezmények megvonásával vagy szankciókkal – elérő/kikényszerítő re-angani differenciálás tehát már jóval Mihail Gorbacsov 1985. márciusi fellépése, s még inkább a gorbacsovi kurzus tényleges térnyerése előtt képes volt a keleti blokk belső életét befolyásolni. Az *uszkorennyije*, *glasznoszty*, *peresztrojka*¹² szómágiájában meg-jelenített szovjet reformok (megvalósulásukban inkább csak reformkísérletek) igen kevésbé érintették Kelet-Európa Washington irányú kapcsolatait, lévén az NDK, Bulgária és Csehszlovákia csak 1988-ra váltak nyitottabbá, párbeszédre készzé.

Igaz, 1988-ra a hidegháború paradigmája, a szuperhatalmi szembenállás kese-rűen vélelmezett *aeternitas*-a alapvetően megváltozott. A genfi (1985), reykjavíki (1986) és legfőképp a washingtoni (1987) csúc (melynek eredményeit az 1988-as moszkvai csúc rögzítette¹³) megváltoztatták a hidegháború négy évtizedes menetét. Ronald Reagan saját, mély meggyőződésből fakadó politikai hitvallását sikerre víve, a fegyverkezési verseny látványos felpörgetésével térdre kényszerítette a szovjet rendszert. A *peace through strength* ideológiai és gyakorlati megvalósulása igazolta Reagan 1981-es reményét, „hogyan lehet életünkben ez az utolsó esély, hogy változást lássunk a Szovjetunió kelet-európai gyarmati politikájában”¹⁴, s Gorbacsovot azon valós helyzet nyilvános beismerésére kényszerítette,¹⁵ melyben a Szovjetunió legké-sőbb 1979–1981 óta¹⁶ volt: a rendszer gazdasági túlélésének legvégső határán, csőd-közeli állapotban. 1987 végén, a washingtoni csúcson a szovjet főtitkár az „úrfegyverkezési program”-ként elhíresült SDI (*Strategic Defense Initiative* – straté-giai védelmi kezdeményezés) egyoldalú elfogadására, és az INF szerződés (*Interme-diate-Range Nuclear Forces Treaty* – a közép-hatótávolságú nukleáris fegyverekre vonatkozó szerződés) kompromisszumos megkötésére kényszerült.¹⁷ Ezzel – meg-valósulásukban gyakorlatilag – párhuzamosan Gorbacsov először, 1988. február 8-án, teljes afganisztáni,¹⁸ majd 1988. december 7-én, az ENSZ 43. közgyűlésén, félmillió kelet-európai csapatkivonást jelentett be a Varsói Szerződés tagországai-ból, így az NDK-ból, Csehszlovákiából és Magyarországról. A globális kéthatalmi szembenállás világa immár mindenki számára nyilvánvalóan változóban volt, a szer-ződések szövegén túl a legnyilvánvalóbban ott, ahol a hidegháború elkezdődött, s ahol ekkor egyben lezárulni készült, Európában.

Az amerikai tervezők 1988-ra szembesültek azzal, hogy a hidegháború nemhogy még az életünkben, de hamarosan véget ér, éppúgy, ahogy 1947 – a George C. Marshall által irányított Európai Újjáépítési Program (*European Recovery Program* – ERP) és a Truman-doktrína meghirdetése – óta remélték: a szovjet kommunizmus vereségével. A felgyorsuló események, így legfőképp az INF elfogadásában és az egy-oldalúan bejelentett kelet-európai csapatkivonásokban megnyilvánuló szovjet ve-reség/feladás, arra kényszerítették az USA külügyi szakértőit, hogy szakítva több évtizedes tapasztalatokon nyugvó beidegződéseikkel, a keleti blokk gyors, ám nem

unikálisan/individuálisan, hanem egységesen lezajló átalakulásával számoljanak. Mivel hasonló helyzettel Washington a hidegháború kitörése óta nem szembesült, a Kelet-Európa jövőjét vázoló, új külpolitikai prognózisok minden korábbihoz képest újumot jelentettek.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának (MNLOL) magyar–amerikai külügyi anyagaiba tekintve meglehetősen pontos képet kapunk arról, hogy *de facto* forrásban lévő, bizonytalan változásokkal teli időszakban a különböző szereplők hogyan próbálták megragadni a közeljövő legvalószínűbb, nagypolitikai szcenárióit. Egy az év elején készült, „Az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikája” címet viselő, magyar összefoglaló szerint John C. Whitehead külügyminiszter-helyettes már kelet-európai útja¹⁹ előtt kijelentette, hogy, a térség „megérett a váltásra, mind belső, mind külső tényezők következtében.”²⁰ Whitehead felsorolása szerint ebben az alábbiak bírtak meghatározó erővel: az amerikai–szovjet kapcsolatok (pozitív irányú) változása; az INF szerződés kétoldalú elfogadása; a tény, hogy Gorbacsov „támogatja a gazdasági és politikai reformot ezekben az országokban”, amely Magyarország és Lengyelország esetében „máris jelentős liberalizálást eredményezett”; valamint az amerikai külpolitika, „mely a térség irányában hosszú évek óta a diverzifikálást és a Nyugathoz fűződő szálak erősítését szorgalmazta”.²¹ Utóbbi kapcsán a külügyminiszter-helyettes sürgette: „az egyedülálló, s talán rövid életű lehetőség kiaknázását, olyan formában, hogy a térség országai akut problémáik megoldásához a Nyugathoz forduljanak segítségért, amely így lényegi politikai és gazdasági változásokat eszközölhet ki, mégpedig békés és tartós jelleggel.”²² A magyar jelentés szerint Whitehead – aki külön is kiemelte, hogy „a magyarok vezetőképző intézetet létesítenek a nyugati vállalatvezetési ismeretek elsajátítása érdekében”²³ – sikraszállt „a térség irányába folytatandó aktívabb amerikai külpolitikáért, s a szakításért azzal a gyakorlattal, mely szerint Kelet-Európára az amerikai kormányzat csak válságok idején figyel oda.”²⁴

Az amerikai külpolitikában zajló változásokat a szovjetek is kommunikálták szövetségeseik, így Magyarország felé; igaz, az ideológia – és propaganda – diktálta megközelítés miatt eltérő hangsúlyokkal. „Szovjet részről az utóbbi időben különösen markánsan érzékelik, hogy az amerikaiak fokozott érdeklődést és figyelmet tanúsítanak a szövetséges szocialista országok egymás közötti kapcsolatairól. Elsősorban azt tanulmányozzák, hogy a szovjet peresztrojka és glasznosztij milyen hatást vált ki az európai szocialista országokban. Ennek az a magyarázata, hogy az új szovjet politika igazi próbakövének ezeket az országokat tartják, mert szerintük ott fog eldőlni a gorbacsovi kurzus sikere vagy kudarca. [...] Az amerikai vezetés egyes körei ugyanis arra számítanak, hogy a Szovjetunióban végbemenő változások különböző okok miatt súlyos nehézségeket, feszültségeket és megrázkódtatásokat válthatnak ki a szocialista országokban. Olyan fejlemények is bekövetkezhetnek, melyek visszahatásaként a Szovjetunióban lévő keményvonalasok és konzervatív erők megkísérelhetik a gorbacsovi politika megváltoztatását.”²⁵ Azaz a Gorbacsov pozícióit mindig is törékenynek tartó amerikai külpolitika²⁶ (s ezt itt szovjet részről szokatlan nyíltsággal tárgyalják) immár a Kelet-Európában beinduló folyamatok bizonytalan kimenetele, s az azok által kiváltott, ugyanilyen bizonytalan, szovjet reakciók miatt is aggodhatott. Ahogy egy későbbi moszkvai jelentés fogalmazott, Amerikának „most több szempontból nehezebb dolga van, mivel a korábbi években

bizonyos tekintetben jóval egyszerűbb volt az akkori elzárkózottabb és merevebb politikát képviselni”,²⁷ ráadásul Washingtonban „egyáltalán nem tartják visszafordíthatatlannak az utóbbi évek pozitívumait, a két ország közötti kapcsolatokban és ezen folyamatok megszilárdulása még nem érte el azt a fokot, hogy ne lehetne megszakítani.”²⁸

Házi Vencel washingtoni magyar nagykövet 1988. januári összefoglalója szerint az amerikai külügyi vezetésben ekkor valójában több megközelítés is létezett a szovjetekkel, illetve a kétoldalú tárgyalások eredményeivel kapcsolatban. A képviselők, szenátorok, kormányzati tisztviselők és politológusok véleményét összegző jelentése három főbb csoportba sorolja ezeket. Az első, legszkeptikusabb csoportba azok tartoztak, mint Caspar Weinberger (1987-ig Reagan *hard liner* védelmi minisztere) vagy Richard Perle (Weinberger helyettese) és Kenneth Adelman (a fegyverzetkorlátozási tárgyalások vezető szakértője), akik úgy látták, hogy a „Szovjetunióban a változások minden területen a felszínen mozognak”, s az „továbbra is erőteljesen fegyverkeznek”.²⁹ A második csoport pragmatikus konzervatívjainak és demokratáinak véleménye szerint „a Szovjetunióban ténylegesen érzékelhető változások mennek végbe, de ezek ma még nem elég meggyőzőek se a kül- se a belpolitikában”; az e csoportba tartozók úgy ítélték meg, hogy „a gorbacsovi törekvések őszinték és jószándékúak, de következetes végrehajtásuk útjában számos belső akadály tornyosul.”³⁰ A harmadik csoportban a pozitív irányban elfogult, bizakodó liberális szakértők és a – Házi szerint – demokrata többség véleményét találjuk: „[...] a Szovjetunióban korszakos változások jelei tapasztalhatóak, s a kérdések többségében a mai szovjet gyakorlat egyszerűen összehasonlíthatatlan a négy-öt évvel ezelőtti helyzettel”,³¹ melyből kifolyólag az Egyesült Államoknak „nem csupán alkalmazkodnia kell ezekhez, hanem sajátos eszközeivel elő is kell segítenie a változásokat”.³²

A jelentések hűen tükrözik, mennyire komplex helyzet alakult ki az 1980-as évek utolsó harmadára. Egyrészt ott volt a két szuperhatalom viszonya, illetve a konszenzussal kialakított egyezmények gyakorlati végrehajtásának kérdése. Másrészt ott volt a Szovjetunióban zajló változások kérdése, középpontban a gorbacsovi kurzus túlélésével. Harmadrészt figyelembe kellett venni a Kelet-Európában beinduló, a szuperhatalmi erőter megváltozása által indukált felszíni (kormányzati), és felszín alatti (ellenzéki szerveződések) változásokat; negyedrészt pedig ott volt ennek a Kreml keményvonalasaira gyakorolt hatása, az esetleges ellenreakció, a visszarendeződés fenyegető rémképével. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy az 1956-os lengyel válság, illetve magyar forradalom és szabadságharc óta nem állt fenn ennyire sok ismeretlenes helyzet a keleti blokkban. Igaz, alapvető különbséget jelent, hogy a több mint három évtizeddel korábbi helyzethez képest az USA-nak immár direkt befolyása volt az események alakulására: a Szovjetunióra éppúgy, mint a keleti blokk országainak felére. A befolyásolás képessége ugyanakkor nem jelentett – Washington szemszögéből sem – kiszámíthatóságot, így az amerikai külpolitika a várható változások generálta lehetséges politikai és társadalmi feszültségekre koncentrált, részben integránsan, részben túl a keleti blokk általános gazdasági válságán.

„A szovjetunióbeli változások, a nagyhatalmak viszonyának javulása, a kisebb szocialista országokon belül kibontakozó reformfolyamatok és a lengyelországi konszolidáció hatására az amerikai külpolitikában erősödik az igény a Kelet-Európa-politika és a differenciálási kritériumok átértékelésére: a fejlemények összhatásukban

megváltoztatják az egyes kelet-európai országok fontossági sorrendjét. Az amerikai kormányzat a térséget ma potenciális válság-övezetnek (sic!) tekinti;³³ ugyanakkor hangsúlyozza, hogy nem a robbanásban, hanem a viszonylagos stabilitás mellett végbemenő radikális, intézményes változásokban, a politikai pluralizmus térhódításában érdekelt, tevékenységével ezt kívánja elősegíteni. Az USA számára döntő mérce az emberi jogok érvényesülése, az ellenzék közéleti működésének engedélyezése, a gazdasági liberalizáltsági fok.³⁴

Az utolsó kitételektől eltekintve az 1988. július 7-ről származó magyar összefoglaló olyan új irányba mutat, melyre – ahogy erre a fentiekben részben már utaltam – korábbi dokumentumokban nem találunk precedenst: Kelet-Európa egésze lehetséges válságövezetként jelenik meg, a társadalmi robbanás valós veszélyével. Ez, a kommunizmus addigi négy évtizede alatt legfeljebb egy-egy ország – Lengyelország és Magyarország (1956), Csehszlovákia (1968), majd ismét Lengyelország (1981) – kapcsán kerülhetett szóba (illetve: történt meg), a térséget átfogóan érintve azonban soha. Az 1988-as amerikai prognózis azonban implicit módon dominó effektusra utal, hiszen konkrét rezsimek helyett a keleti blokk általános válságáról beszél; ráadásul felveti az intézményes keretek radikális, békés vagy erőszakos úton való megváltoztatásának lehetőségét.

Zbigniew Brzezinski, Jimmy Carter befolyásos, s egyben zseniális nemzetbiztonsági tanácsadója (aki majd egy évtizeddel korábban a szovjetek nyakába akasztotta az afganisztáni inváziót), 1988. április 16-án, Indonéziában, egy dzsakartai konferencián fejtette ki véleményét e témáról. A volt tanácsadó külön tárgyalta a Szovjetuniót, Kínát és Kelet-Európát, ám az e rendszereket érintő válság alapokaiként egységesen az állam és a párt összefonódását, a kiterjedt bürokráciát, a társadalmi spontaneitás és kreativitás elnyomását jelölte meg.³⁵ Brzezinski, már nem aktív politikusként, megtehetette, hogy a hivatalos megfogalmazásoktól eltérően, s egyben nyíltabban fogalmazzon. Kijelentette, hogy „a Szovjetunió gyakorlatilag megszűnt az USA riválisa lenni”, s hogy a *peresztrojka* Gorbacsov minden erőfeszítése ellenére kudarcra van ítélve, mert „teljesen ellentétes a párt hagyományaival és jelenlegi szerepével”.³⁶ Hozzátette azt is, hogy „a soknemzetiségű Szovjetunióban egy igazi gazdasági és politikai decentralizáció a nemzeti törekvések zsilipeit is kinyitná, ami az ország politikai egységének felbomlásához vezetne.”³⁷ Kelet-Európáról értekezve, a megelőzően idézett összefoglalóval egyetértésben, rámutatott, hogy „kívánatosabb a lassú, de visszafordíthatatlan reformok folyamata”, mert „a forradalmi jellegű gyors változások – elsősorban a meglévő *status quo*-t veszélyeztető – nemzetközi hatásai miatt nem szolgálják az USA érdekeit.”³⁸ Brzezinski a térség országait sújtó problémák alapján sorrendet is felállított: a legproblémásabbnak Romániát, majd Lengyelországot ítélte; Magyarországot középre helyezte el, mögötte Csehszlovákiával; a legproblémamentesebbnek Jugoszláviát ítélte. Ha e sorrend a térségbeli későbbi történések ismeretében részben téves is volt (utalva itt a jugoszláv utódállamok elkeseredett, és elhúzódozó háborúira), a Szovjetunió felbomlásáról általa mondottak végül tételesen helytállóknak bizonyultak.

A prognózisában legpontosabb, a keleti blokk jövőjére vonatkozó, külügyi összefoglaló 1988 októberének végéről származik, melyben ismét a washingtoni magyar nagykövet, Házi Vencel összegzi amerikai források véleményét.³⁹ Ebben – is – szerepel, hogy a Gorbacsov által felgyorsított változások Kelet-Európában „a helyzet

olyan mértékű radikalizálódásához vezethetnek, amely robbanással fenyeget.”⁴⁰ Ezt érzékelve a térség prioritása az amerikai külpolitikában felértékelődött, az 5-6. helyről a 3-4. helyre került. A jelentés kitért arra is, hogy míg Jugoszláviában, Lengyelországban és Magyarországon széles körű társadalmi igény kényszerítette ki a változásokat, addig a Szovjetunióban meghirdetett reformok a Gorbacsov köré tömörült hatalmi elithez kapcsolódtak, így – ellentétben a keleti blokkal – nem valamely szélesebb társadalmi bázis, hanem a főtitkár személye, illetve egy hozzá hű, szűk réteg jelentette a változások kulcsát. Az összefoglaló szerint, Brzezinski helyzetértékelésével ellentétben, a térség legstabilabb országa Magyarország, míg Jugoszláviában a feszítő nemzeti ellentétek, Romániában az eszkalálódó gazdasági és társadalmi problémák, Lengyelországban a rendszer talajvesztése, a tömegektől való elszakadása, valamint „a rendszer legitimitásának még a látszatát is nélkülöző” társadalmi bázis vákuuma vezethetett „előre nem látható mértékű társadalmi megrázkódtatáshoz”.⁴¹ „A fentiekből következően a Bush adminisztráció is kiemelt szerepet szán Magyarországnak, mert úgy véli, hogy az ott végbemenő – igen figyelemreméltó, de rendezett keretek között zajló – fejlődés szolgálja legjobban az Egyesült Államok érdekeit és például szolgálhat a többi ország számára.”⁴² Házi összefoglalója szerint e „rendezett keretek” segíthették leginkább Magyarországot, s természetesen minden más kelet-európai állam számára a Nyugattal való együttműködést éppúgy, mint a külföldi tőke beáramlását, illetve a belső vállalkozói szellem felerősödését.

Utóbbiakhoz direkt kapcsolódik mindaz, amit a keleti blokk országaival fenn tartott amerikai kapcsolatokban az 1980-as évek második felében központi figurává vált John C. Whitehead amerikai külügyminiszter-helyettes nyári útján az NDK-ban mondott. A new yorki székhelyű *Institute for East-West Security Studies* (vagy röviden csak *East-West Institute* – EWI) kelet-németországi, kihelyezett gyűlésén 1988. június 10-én felszólaló külügyi államtitkár kiállt a kelet-európai gazdasági reformok támogatása mellett.⁴³ Ahogy fogalmazott: „Miért kellene az USA-nak és a Nyugatnak támogatnia a keleti blokk gazdaságait? Mert hajlandóak vagyunk arra fogadni, hogy a nagyobb gazdasági nyitottság, és a keleti gazdaságok további, világpiaci integrációja segíteni fog csökkenteni a feszültségeket, s előmozdítja egy mindnyájunk számára biztonságosabb és prosperálóbb világ létrejöttét.”⁴⁴ Whitehead arra hívta fel a figyelmet, hogy a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok – az akkorinál – jóval nyitottabbá válása híján a kommunista országok „gyorsuló hanyatlással” kell szembenézzenek, s egy ilyen helyzet „bizonytalan konzekvenciákkal bír a Kelet és Nyugat biztonságára, olyan következményekkel, melyek egyik félnek sem állnak érdekében.”⁴⁵

A külügyminiszter-helyettes megfogalmazásai evidensen jelezték, hogy az Egyesült Államok, és általában a Nyugat érdekében, a minél kisebb politikai feszültséggel és társadalmi megrázkódtatással járó változások álltak, s nem valamely földcsuszamlás-szerű, kiszámíthatatlan, gyors *regime change*. Ez pedig, a korábbi évtizedekkel ellentétben, a kelet-európai térség belső életében való aktív részvételt kívánt. Az USA, Whitehead mondataiból, s egyre fokozódó diplomáciai szerepvállalásából⁴⁶ egyértelműen kiderül, a változások mediátoraként kívánt fellépni, elkerülendő a radikális megmozdulások, forradalmak, véres puccsok és polgárháborúk hullámát;

kikapcsolva az évtizedes szovjet katonai reflexeket, s elősegítve a szovjet szatellitok nyugati mintájú, demokratikus átalakulást.

Mindezen kihívások elvi politikai leképezése, az újonnan meghatározott célkitűzések eszközrendszerének kialakítása, majd végül az új amerikai Kelet-Európa politika gyakorlati megvalósítása⁴⁷ azonban messze meghaladták a második Reagan kormányzat gyakorlati időkeretét. Ronald Reagan az 1988. novemberi választásokkal történelmi jelentőségű, két cikluson át tartó elnökségének *lame duck* periódusába lépett. Aelnöke, George Herbert Walker Bush választási győzelmétől annak elnöki beiktatásáig Reagan már nem sokat tehetett/kellett, hogy tegyen; még akkor sem, ha Bush egyértelműen a Reagan által újratemetett amerikai szupremácia 'egyesesági' örököse volt.

A Gerald Ford elnök felkérésére 1976 januárjától egy éven át a CIA-t irányító, 1980 és 1988 között aelnök Bush – a kialakult washingtoni tradíciónak megfelelően – 1989. január 20-án lépett hivatalba, s szinte azonnal azon megválaszolatlan kérdések garmadával szembesült, melyet az előző egy-másfél év gyorsuló változásai generáltak. Kevés dolog tükrözi jobban a helyzet komplexitását annál a ténynél, minthogy az elnökkel felálló új összetételű Nemzetbiztonsági Tanács (*National Security Council* – NSC) harmadik összejövetelén (az elsőt Afganisztánról, a másodikon Panamáról tárgyaltak), 1989. február 15-én gyakorlatilag az USA teljes hidegháborús kapcsolatrendszerének felülvizsgálatáról döntöttek. Az e korszakban NSR-nek,⁴⁸ *National Security Review*-nak („Nemzetbiztonsági Áttekintés”) nevezett direktívákból az NSR-3 az amerikai-szovjet kapcsolatok újragondolását rendelte el, annak fényében, hogy: „A feltartóztatást sikerre vittük, minthogy a világ népei elutasítják az idejétmúlt marxista-leninista dogmát, prosperitást és szabadságot keresve.”;⁴⁹ az NSR-4 Washington érvényben lévő Kelet-Európa politikájának felülvizsgálatát,⁵⁰ míg az NSR-5 Amerika nyugat-európai kapcsolatainak újraértékelését irányozta elő.⁵¹ Ezen munkát, mindhárom esetben, 1989. március 15-ig rendelték el, rövid távon 3-5 évre, hosszabb távon tíz évre tervezve.

Az NSR-4 – melyet sok más, a korszakban született dokumentummal ellentétben (a széljegyzet alapján) 2005-ben feloldottak a titkosítás alól – témája „Az amerikai-kelet-európai kapcsolatok teljes felülvizsgálata” volt, s gyakorlatilag az 1982 óta érvényben lévő NSDD 54 újraértékelését és átalakítását célozta. A direktíva bevezetőjében foglalták össze, miért vált szükségessé a keleti blokkal kapcsolatos amerikai külpolitika újratervezése: „A valódi és tartós változás lehetősége Kelet-Európában ma nagyobb, mint a háború [a II. világháború — KJE] utáni időszakban bármikor. Régióbeli célkitűzéseinket, hogy elérjük a tömegek törekvését a szabadságra, prosperitásra és önrendelkezésre elértük, s továbbra is érvényesek. És bizonyosak vagyunk abban, hogy ezen törekvések nem válhatnak valóra mindaddig, amíg a közép-kelet-európai országok szovjet megszállása fennáll.”⁵²

„Lehet elérkezett annak az ideje, amikor a kreatív amerikai politikai eszközök jelentősebb változást érhetnek el. Miközben a nyugati szomszédok prosperálnak, növekszenek és a gazdasági integrációt célozzák, s a keleti szomszéd próbálja lerázni történelme és kudarcainak örökségét, Kelet-Európa államai korábban ismeretlen mérvű gazdasági és politikai nyomással szembesülnek, kívülről és belülről egyaránt. A gazdasági problémák oly súlyossá váltak, hogy néhány vezető most azon idejétmúlt szocialista elvek újragondolását keresi, melyeket negyven évig követtek. S

Kelet-Európa népei üzenetet küldenek vezetőiknek, [jelezve – KJE] hogy a politikai szabadság a gazdasági javulás előfeltétele. A szabadság iránti vágyat tovább erősíti a kelet-európaiak újraazonosulása nyugati kapcsolataikkal (gyökereikkel? – KJE).⁵³

Az NSR-4, mely a felmerült számos kérdés megválaszolásba a teljes (!) amerikai felső vezetést bevonta,⁵⁴ szerint tehát 1945 óta először 1988–89-re alakult ki olyan helyzet, melyben az USA egyrészt már ért el sikereket a térségben (legfőképp a differenciálás alkalmazásával), másrészt az amerikai–szovjet bilaterális kapcsolatban való egyértelmű felülkerekedésével egyre dinamikusabban volt képes befolyásolni a keleti blokk életét, miközben Kelet-Európa kormányai külső és belső presszióktól hajtva maguk is bel- és külpolitikájuk megváltoztatására kényszerültek. Ezen új helyzetben az USA politikai tervezői a már bevált eszközök további alkalmazása mellett a korábbiaknál (szükségszerűen) reaktívabb és – mint láttuk – kreatívabb politikát javasoltak: „Gyakran beszélünk Kelet-Európáról, mint egységről, de természetesen az országokat elkülönítve kell kezelnünk. Politikánk tervezésekor ezen nemzetek felé a megvalósult reformok sebessége és iránya alapján kell diszkriminálnunk. A békés kelet-európai változás lehetősége igen korlátozott, de a régió pezseg a lehetőségektől, s ki kell használnunk a feltáruló lehetőségeket.”⁵⁵

E „pezsgő lehetőségek” azonban korábban ismeretlen jellegű, mértékű és legfőképp komplexitású veszélyeket hordoztak magukban. Az új amerikai Kelet-Európa stratégia tervezésekor a direktíva kiemelten figyelmeztetett erre: „Az értékelésnek specifikusan vizsgálnia kell a súlyos instabilitás vagy nyílt politikai konfliktus valószínűségét Kelet-Európa minden egyes államában – s az ilyen fejlemények hatását Nyugat-Európára, illetve az amerikai–nyugat-európai kapcsolatokra.”⁵⁶ „A stratégiának figyelembe kell venni az olyan változókat, minthogy Gorbacsov szovjet reformjai sikerre jutnak-e, vagy sem, s ennek milyen hatása van Kelet-Európára.”⁵⁷ Az egyéb változók közt ott vannak a valószínűsíthető utódlások (pl. Románia) és a társadalmi instabilitás (Lengyelország, Magyarország, stb.) [...] Ezen stratégia azt a kérdést is kell tárgyalja, hogyan egyensúlyozzuk egyfelől a pluralizmus és a [változások menetében való – KJE] tömeges részvétel bátorítása, másfelől a potenciálisan veszélyes nyugtalanság és instabilitás között.”⁵⁸

Washington regionális politikájának legfontosabb új eleme épp az „egyensúlyozás” volt. 1956-tól, amikor a lengyel és a magyar események kapcsán Dwight D. Eisenhower kormányzatának hivatalosan hirdetett ideológiája és politikai doktrínája látványos összeütközésbe került a termonukleáris fenyegetés szülte pszichológiai félelemmel, illetve Amerika reálpolitikájával, az USA mind a kitűzött célok, mind az alkalmazható eszközök terén egy zárt paradigma felé fordult,⁵⁹ melyben a gazdasági vagy (s nem „és”!) politikai liberalizáció volt az elérhető maximum. A differenciálás majd három évtizede alatt⁶⁰ az Egyesült Államok mindenkori kormányzata számára tehát Kelet-Európa valamely lassú, és fokozatos, egyénileg, országonként történő átalakulása volt elképzelhető, és racionálisan leképezhető. A reagani *roll back* („visszaszorítás”) azonban olyan alapvető változásokat idézett elő, melyek képesek voltak a reálpolitika szintjére emelni a *liberalization*-t. Az eredetileg szinonimaként használt, és a katonai erővel való visszaszorításra/felszabadításra vonatkozó fogalmak⁶¹ a *peace through strength*-ben a szuperhatalmi erőter gazdasági eszközökkel/kényszerekkel való felülírásán keresztül vezettek el Kelet-Európa külső és belső liberalizációjához. A hirtelen kibővülő politikai mozgástér azonban a több

évtizedes premisszákon és megszokásokon alapuló cél-eszköz-lehetőség egyensúlyon túllépve a lehetséges, és amerikai részről kívánatos fejlemények közötti egyensúlyozássá vált; ráadásul nem egy konkrét szatellit állam, hanem a teljes keleti blokk kapcsán.

The beginning of the end, „a vég kezdete” tehát a korlátozott lehetőségek kiszámíthatóbb világból egy lehetőségektől „pezsgő”, ám meglehetősen bizonytalan jövő felé vezetett. Az amerikai prognózisokban Kelet-Európa kapcsán inntól jelent meg a történelmi esély artikulálása; az egységes nyugati szerepvállalás és támogatás⁶² szükségességének proponálása; a megrázkódtatásoktól mentes, lehetőleg vértelen átmenet segítésének gondolata; a keleti blokk átalakulásának a Szovjetunióra, markánsan Mihail Gorbacsov pozícióira kifejtett hatása, benne a keményvonalas (politikai és katonai) visszarendeződéstől való félelemmel. Az USA 1989-ben immár tudatosan arra készült, hogy a hidegháború megnyerése után, a világ monopol szuperhatalmaként aktív szerepet játsszon a kelet-európai térség életének alakulásában/alakításában. Hogy a Bush kormányzat, hogyan és milyen szerepet játszott a szatellitek rezsimjeinek lebontásában, az új, plurális demokráciák kialakításában, s az európai reintegrációban ma – a megismerhető dokumentumok csekély feldolgozottsága, illetve fennálló titkosítása miatt – még nehezen ítéltető meg pontosan. Annyi ugyanakkor bizonyos, hogy a prognózisokon és politikai direktívákon túli döntések valamint politikai, diplomáciai és gazdasági akciók részleteinek megismerése segíthet csak eldönteni, vajon rendszerváltás, rendszerváltoztatás, vagy két, egyszerre párhuzamos és kapcsolódó eseménysor zajlott térségünkben 1988 után.

JEGYZETEK

- 1 Csak egyetlen példát emelve itt ki: Frank Carlucci, aki 1978 és 1981 között a CIA igazgatóhelyettese, 1986-87-ben Reagan elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, majd végül 1987-89-ben védelmi miniszter volt, a 2003-ban William Karel által rendezett, francia dokumentumfilm sorozatban – *CIA: Guerres secrètes* („A CIA titkos háborúi”) – mindvégig állította, hogy az 1989-es európai események mindenkit megleptek. Mint látni fogjuk, Carlucci állítása tarthatatlan, s az események legkevésbé őt és a hasonló kaliberű döntéshozókat érhették váratlanul.
- 2 Az NSDD 54 kifejezetten a kelet-európai VSZ országokra koncentrált (egyenként, tételesen említve azokat); kiegészítésben fejtve ki, hogy a Jugoszláviával kapcsolatos amerikai politikai irányvonal meghatározására majd egy külön direktívában kerül sor; illetve, hogy Albánia az USA számára ekkor minden jelentőséget nélkülözött. <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-54.pdf> (A tanulmányban szereplő internetes hivatkozások mindegyike a 2013. októberi állapotot tükrözi.)
- 3 uo.
- 4 uo.
- 5 uo.
- 6 „Az Egyesült Államok kapcsolatai a Szovjetunióval” (*US Relations with the USSR*) címet viselő, NSDD 75, melyet olykor csak „a terv, amely megnyerte a hidegháborút”-ként említenek hosszú évtizedek óta a legkritikátlanabb, és legeltökéltebb szembeszét jelentette a szovjet fenyegetéssel. A direktíva szerint: „Az USA elismeri, hogy az agresszivitás mélyen a szovjet rendszerben gyökerezik, és ezért a Szovjetunióval való kapcsolatokban mindig figyelembe kell venni, hogy azok segítik-e, vagy sem, megerősíteni magát a rendszert, illetve annak erőszakos akcióiban való részvételét.” A dokumentum nemcsak célként definiálta, hogy „feltartóztassuk, és idővel visszaszorítsuk a szovjet expanzionizmust”, de eszközöket is rendelt hozzá: „Az Egyesült Államoknak modernizálnia kell fegyverzetét – mind a nukleáris, mind pedig a hagyományos fegyverzetet – hogy a szovjet vezetés megértse, az USA eltökélt abban, hogy soha ne fogadja el a második helyet, vagy egy romló katonai pozíciót. Bármely háború, bármely kimenetelét illető szovjet számításnak annyira kedvezőtlen eredményre kell jutnia a Szovjetunióval kapcsolatban, hogy az elbátortalanítsa a szovjet vezetést egy támadás megindításától.”

<http://www.washingtontimes.com/news/2008/jan/13/crucial-cold-war-secret/>
<http://ftp.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-075.htm>

- 7 Míg Enver Hodzsa Albániaja semmiféle jelentőséggel nem bírt az amerikai külpolitikai gondolkodásban, addig Tito és örököseinek Jugoszláviáját Washington a kezdetektől elkülönítve kezelte. Ahogy az 1984. március 19-én elfogadott NSDD 133 fogalmazott: „Jugoszlávia fontos akadályja a szovjet expanzionizmusnak és hegemoniának Dél-Európában. Jugoszlávia egyben hasznos emlékeztető a kelet-európai országok felé a Moszkvától való függetlenség és a Nyugattal való baráti kapcsolatok előnyeire. [...] Szorosan együtt kell működünk szövetségeseinkkel és a többi jelentős ipari demokráciával, hogy támogassuk Jugoszláviát eltökéltségében, hogy független és életképes erő maradjon a Varsói Szerződés déli szárnyán.” <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-133.htm>
- 8 1986 februárjától már több szenátor is Románia MFN státuszának megújítása ellen volt, s miután az év nyarán Reagan elnök (alapvetően a külügyminisztérium, a *State Department* javaslatára) mégis fenntartotta azt, a kongresszusban többen tiltakoztak. A román rezsim végül 1987 júniusának végén, szenátusi szavazással esett el a legnagyobb kereskedelmi kedvezménytől. Az eredeti határozat értelmében a kedvezmény megvonása hat hónappal szólt, ám az ekkortól gyorsan erodáló román–amerikai viszony folyamánként a román MFN státusz visszaállítására csak jóval Ceaușescu bukása után, 1993-ban került sor. (Az 1962-ben a KGST további szovjet centralizálása ellen fellépő, később Kínával és Izraellel továbbra is kapcsolatot tartó, az 1968-as csehszlovákiai beavatkozást ellenző, az 1984-es Los Angeles-i olimpiára versenyzőket küldő Románia (alapvetően a Ceaușescu-rezsim) egyfajta mítoszt teremtett, melyet a washingtoni külügyi vezetés toposzként kezel, minden egyéb jel és jelzés ellenére. Bár az USA bukaresti nagykövetei, David B. Funderburk (1981–85), és Roger Kirk (1985–89) visszatérően jelezték, hogy Ceaușescu tulajdonképpen „túljár” Washington eszén, amikor a szovjet mintától eltérő, önállóan politizáló Románia mítoszt táplálva újra és újra képes kedvezményeket biztosítani a maga számára, az SD „abszurd diplomáciája” a rezsimet szinte bukásáig kíséerte.)
Juliana Geran Pilon, „Why Romania No Longer Deserves to Be a Most Favored Nation”, *Washington Post*, 1985. június 26. <http://www.heritage.org/research/reports/1985/06/why-romania-no-longer-deserves-to-be-a-most-favored-nation>
Roger Kirk, *Romania Versus the United States: Diplomacy of the Absurd 1985–1989*, New York, Georgetown University, 1994.
- 9 Az 1982. május 6-i magyar IMF-csatlakozás artikulálatlan amerikai támogatással történt, mely a Szent Korona 1978. januári visszaadásának szimbolizmusával ellentétben a Kádár-rendszer belső életének változatlan fenntartásához nyújtott, direkt amerikai segítségként értékelendő. Az 1982. július 7-i IBRD felvétellel együtt a „bretton woods-i ikrek” jelentős hosszú távú kötelezettségeket róttak Magyarországra, melyek a szovjetek számára aggályos adatszolgáltatáson túl a magyar gazdaságot, legfőképpen a pénzügyi és bankrendszert érintették: 1987 januárjától újrateremtették a kétszintű bankrendszer alapjait, 1988 januárjától pedig megjelent az SZJA és az ÁFA.
- 10 Az eredetileg Kádárnak, mint magyar főtitkárnak szóló meghívás jogfolytonossága vezetett Grósz Károly 1988. júliusi amerikai útjához, mely a Reagan–Grósz találkozóval a legmagasabb szintre emelte a magyar–amerikai kapcsolatokat.
- 11 MNLOL KÜM TÜK 4-50 001664/2
- 12 Magyarul: gyorsítás, nyíltság, átalakítás.
- 13 Ahogy a Reagan moszkvai útját előkészítő, 1988. április 26-án készült NSDD 305-ben szerepel: „[...] demonstrálni ezen kormányzat a Szovjetunióval kapcsolatos megközelítésének sikerét, mely az erő, a realizmus és a Nyugat egységének elvén alapszik”. <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-305.htm>
- 14 Reagan naplóbejegyzése 1981. december 15-éről, a Jaruzelski-puccsot követő NSC megbeszélésről. Ronald Reagan, *An American Life*, New York, Pocket Books, 1992. 303.
- 15 „Kedveltem Gorbacsovot még akkor is, ha ő odaadó kommunista, én pedig meggyőződéses kapitalista voltam. [...] Hetven év kommunizmus tönkretette a Szovjetuniót, mind gazdaságilag, mind szellemileg, lelkileg. Gorbacsovnak rá kellett ébrednie, hogy az már képtelen fenntartani vagy mar-kában tartani Sztálin gyarmatbirodalmát; a Szovjetunió fennmaradása fontosabb volt számára. Lát-nia kellett a gazdasági katasztrófát, mellyel országa szembenézett, és arra a következtetésre kellett jutnia, hogy az már nem költhet oly sokat fegyverekre és a fegyverkezési versenyre, melyet – ahogy azt Genfben elmondtam neki – sosem hagynánk hazájának megnyerni.” Reagan 707-708.
- 16 A lengyel válság kapcsán, 1980 októbere és 1981 decembere között a Politbüro politikusai, így a fő-ideológus Szuszlov, Usztyinov honvédelmi miniszter, a külügyminiszter Gromiko, és a KGB feje, Andropov sem támogattak egy fegyveres intervenciót. Még maga Brezsnyev is ez ellen érvelt, mond-ván: „Lengyelország nem Csehszlovákia vagy Afganisztán”. Végül, 1981. december 10-én a Szovjet

Kommunista Párt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának ülésén Andropov kifejtette, hogy a Szovjetuniónak nem áll érdekében beavatkozni a lengyel eseményekbe, még akkor sem, ha esetleg a Szolidaritás kerül hatalomra, mert azzal az amúgy is gondokkal küzdő szovjet gazdaságot végveszélybe sodornák a Moszkva akciójára válaszul beinduló nyugati szankciók.

Wilfried Loth, *The Soviet Non-intervention in Poland 1980/81*, http://www.perspectivia.net/content/publikationen/lelewe-gespraech/6-2012/loth_intervention?set_language=ru

Kaminszki, Lukasz, „A lengyelországi szükségállapot”. *Beszélő*, 12 (2007) 2, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-lengyelorszagi-szuksegallapot>

- 17 Reagan és Gorbacsov 1987. december 8-án írták alá az INF szerződést, mely kivonásra és szétszerelésre ítélte az európai telepítésű 500 – 5,500 kilométer hatótávolságú ballisztikus és cirkálórakétákat, mind nukleáris, mind hagyományos robbanófejjel. Az amerikai szenátus által 1988. május 27-én jóváhagyott, és 1988. június 1-ével életbe lépő megállapodást (mely 1991. június 1-ig adott haladékot a szerződésben foglaltak végrehajtására), Gorbacsov „a világpolitika jelentős eseményének” nevezte, míg Reagan a csúcstalálkozót olyan fordulópontként értékelte, mely „reménnyel világította be az eget minden jóakarató embernek”. <http://www.state.gov/www/global/arms/treaties/inf.htm>
<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,966310-1,00.html>
- 18 Az Afganisztánból való kivonulás ötlete már 1985-ben felmerült. Gorbacsov maga „vérző seb”-nek nevezte az afgán háborút, s a főtitkár számára kiemelt prioritást jelentett a háború szovjet részről való lezárása. Bár a Politbüro már 1985 októberében elvi állásfoglalásban támogatta a csapatkivonást, 1987 szeptemberéig nem létezett konkrét menetrend. Szerepet játszott ebben, hogy – főként a keményvonalasok szemében – rendkívül kényes kérdést jelentett a szuperhatalmi fiaskó nyilvános beismerése, illetve, hogy minden erőfeszítés ellenére sem sikerült politikailag stabilizálni az afgán helyzetet. A kivonulás várható menetét végül Eduard Sevardnadze ismertette George Shultzcal, ám amerikai részről többen (így a CIA akkori igazgatója, Robert Gates) szkeptikusak voltak annak megvalósulását illetően. A szovjetek végül két hullámban, 1989. február 15-ig hagyták el Afganisztánt. Colin Rhys Hill, *Beyond Charlie Wilson: The Soviet-Afghan War*, http://www.tcr.org/tcr/essays/EP-ize_Soviet-Afghan%2019-1.pdf
- 19 Whitehead a washingtoni külügyi intézetben ismertette a *State Department* véleményét, mielőtt 1988. január végén – február elején Lengyelországba, Bulgáriába, Romániába és Csehszlovákiába látogatott. MNLOL KÜM TÜK 4-135 00955
- 20 MNLOL KÜM TÜK 4-1 1196
- 21 uo.
- 22 uo.
- 23 A menedzserképző megalapításakor, 1988 novemberében, magyar–amerikai–olasz vegyesvállalat jött létre, melyben a Magyar Hitel Bank, a Gazdasági Kamara, a Szenzor Szervezési Vállalat, a Soros Alapítvány, a milánói kereskedelmi kamara, és a torinói San Paolo di Torino Bank voltak az alapítók, míg támogatói közt ott volt a Rockefeller Foundation is. A Budapesti Menedzserképző Iskola 1989-től Budafokon, a volt Törley-villában működött; hallgatói a kétszer hat hónapos stúdium egyik felét Magyarországon, a másik felét Angliában folytatták, s ezért nem kevesebb, mint 600.000 forintot kellett fizetniük. Az intézmény végső megvalósulásában Soros György vált kulcsfigurává, nemcsak azért, mert már 1987-ben 50.000 dollárt investált (és további 100.000 dollárt ígért) annak létrehozására, hanem mert a korabeli magyar feljegyzések szerint igen sikeresen vetette latba személyes kapcsolatait is. Jól jelzi ezt, hogy Philip M. Kaiser, korábbi budapesti amerikai nagykövet ekkor már Soros egyik főtanácsadója volt; illetve hogy Stephen Rhinesmith, Ronald Reagan korábbi amerikai-orosz ügyekért felelős külön megbízottja, lemondva kormányzati pozíciójáról, 1987 novemberében csatlakozott a menedzserképző beindításán munkálkodó csapathoz.
<http://kereso.nava.hu/document/show/id/339954>
MNLOL KÜM TÜK 4-7 003964 – 003964/4
MOL KÜM TÜK 4-109 005254
- 24 MNLOL KÜM TÜK 4-1 1196
- 25 1988. február 4-i rejtjelátvitart Moszkvából. MNLOL KÜM TÜK 4 10 0500/1
- 26 Korábbi külügyi jelentésekben Henry Kissingertől Mark Palmerig sokan fogalmaztak meg kételyeket mind Gorbacsov, mind politikájának hosszú távú túlélésével kapcsolatban. Míg megfogalmazásaikat a szovjet oligarchia működésének (például Berija vagy Hruscsov bukása) ismerete indukálta, addig ilyen irányú félelmeiket az 1991. augusztusi puccs visszamenőleg is igazolta.
1991. augusztus 19-21. között Gorbacsovot épp saját korábbi szövetségesei és az általa felemeltek – a „Nyolcok Csoportja” – árulták el, s vetették házi őrizetbe. Bár túlélte e durva incidenst, politikailag nivellálódott, s ez vezetett 1991. augusztus 24-i, a főtitkári tisztségéről való lemondásához.

- 27 1988. szeptember 15-i rejteltávirat szovjet tájékoztatásról. MNLOL KÜM TÜK 4-10 00500/8
- 28 uo.
- 29 MNLOL KÜM TÜK 4-10 00501
- 30 uo.
- 31 uo. Ha a gorbacsovi politika jóval megengedőbb is volt, mint az előző évtizedek szovjet külpolitikája, csak mozgástérbővülést, s nem valamiféle, a szövetségi rendszeren belüli önállóságot jelentett. Ahogy Stephen Larrabee az *Institute for East-West Security Studies* (IEWSS) szakembere 1988 márciusában a *Foreign Policy* hasábjain fogalmazott: az USA-nak „olyan kis lépésekre kell törekednie, amelyek előmozdítják a kelet-európai országokban a társadalmi pluralizmust és a a nemzeti önállóságot”, figyelembe véve, hogy a Gorbacsov által biztosított „nagyobb szabadság is viszonylag korlátozott”. MNLOL KÜM TÜK 4-1 1196-1
- 32 MNLOL KÜM TÜK 4-10 00501
- 33 A válságövezetként való kezelés nem egyszerűen a keleti blokk országainak belső válsága, hanem egyszersemind az általuk esetlegesen generált 'ostorcsapás-effektus' miatt vált hangsúlyossá. 1989 májusában az amerikai képviselőház külügyi bizottságának európai ügyekért felelős albizottságában két professor, Seweryn Bialer a Columbia Egyetem, és Karen Dawisha a marylandi egyetem politológusai elemezték azon kihívásokat, melyekkel Washington 1988-ra szembekerült. Bialer szerint a szovjet *peresztrojka* kulcskérdést épp a keleti blokk belső fejleményei jelentették, szerinte ugyanis „Gorbacsov időt próbál nyerni, elodázandó a robbanást a térségben, amíg a Szovjetunió gazdaságilag erőre kap. [...] Törekeveinek sikere azonban kérdéses, többek között a térségben erősödő antikommunista hangulat miatt.” A Columbia professzora azt is kiemelte, hogy a térség politikai és társadalmi stabilitásának fenntartásához – melyben az USA alapvető érdekekkel bírt – változásokra volt szükség Washington addigi külpolitikájában, ennek egyik eszközéül egy „új Marshall-tervet” ajánlott. Ugyanitt Dawisha is vázolt konkrét, gyakorlati lépéseket. Egyrészt javasolta „szelektív megközelítéssel támogatni a lengyel agrár exportot és a magyar bank-élet fejlődését”, másrészt felvetette a Jackson–Vanik kiegészítés hatályon kívül helyezését. A későbbi történések ismeretében, illetve egyértelmű magyar vonatkozása miatt fontos, hogy Romániát mindkét esetben „robbanásveszélyesnek” ítélték, s a magyar kisebbség romániai üldöztetése miatt szorgalmazták, hogy az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) keretein belül az USA egyértelműen a magyarok álláspontot támogassa. MNLOL KÜM TÜK 4-1 1196-2
- (A Henry „Scoop” Jackson demokrata, és Charles Vanik republikánus szenátor nevével fémjelzett kiegészítés az 1974-es amerikai kereskedelmi törvény (mely 1975. január 3-án lépett életbe) módosítását jelentette. A Jackson–Vanik kiegészítés eredetileg a Szovjetuniót célozta, konkrét formájában az USA-ba irányuló szovjet zsidó kivándorlást. A Szovjetunióban képzett, magasan kvalifikált, zsidó értelmiségiek az Egyesült Államokba történő távozását Brezsnyevék 1972-től különböző törvényekkel igyekeztek megakadályozni, erőszakkal gátolva meg a *brain drain*-t, az „agy elszívást”. A kiegészítés tulajdonképpen az erre adott válasz volt, mely azonban nem kizárólag magát a Szovjetuniót, hanem a hasonló politikát folytató, bármely szocialista országot megfosztott a legnagyobb kedvezménytől.)
- http://en.wikipedia.org/wiki/Jackson-Vanik_amendment
- 34 MNLOL KÜM TÜK 4-10 00501/2 Ugyanebben a témában egy korábban már idézett szovjet összefoglaló így fogalmaz: „Aktívabbá vált az USA [...] az európai szocialista országok vonatkozásában is, amelyekkel szemben egyfajta 'új differenciálási politikát' folytat.” MNLOL KÜM TÜK 4-10 00500/8
- 35 MNLOL KÜM TÜK 4-10 002809
- 36 uo.
- 37 uo.
- 38 uo.
- 39 Házi Vencel 1988. október 27-én írt a kelet-európai átalakulás lehetőségeiről. MNLOL KÜM TÜK 4-10 0030336
- 40 uo.
- 41 uo.
- 42 MNLOL KÜM TÜK 4-10 0030336
- 43 William Touhy „Bátrabb lépések: az amerikai tanácsadó támogatja a keleti blokk gazdasági reformjait” című, az *LA Times*-ban 1988. június 11-én megjelent cikke alapján. http://articles.latimes.com/1988-06-11/news/mn-4286_1_east-bloc

44 uo. Fontos kiemelni, hogy doktriner szempontból 1988-ban a térség VSZ országainak esetleges támogatásáról beszélni *de iure* az ellenség támogatására való felhívásnak minősült, ám a realpolitika ekkorra felülírta a az évtizedes hidegháborús logikát, a biztonságpolitikai célok javára.

45 uo.

46 Bár Whitehead 1985-től volt külügyi államtitkár, s összesen hat alkalommal látogatott el a térségbe, látogatásaiból három 1988-ra esett. 1988. január végén – február elején Lengyelországba, Bulgáriába, Romániába és Csehszlovákiába látogatott el; 1988 júniusában Magyarországon és az NDK-ban járt; míg 1988 októberében – egyben búcsúlátogatásként – Bukarestben, Varsóban, Prágában, Budapesten és Szófiában tárgyalt. A mintegy kilenc hónapon belüli három körút, illetve azok helyszíne két dolgot mutat meg világosan: a kétoldalú interakciók felpörgését, illetve a térségbeli amerikai dialógus kibővülését.

Az amerikai politikus 1988. február 5-6.-i bukaresti tárgyalásain végleges hangnemműváltásra került sor mind román, mind amerikai részről. Ceaușescu, miután Whitehead kijelentette, hogy „kedvező változások híján” az 1987-ben eredetileg fél évre felfüggesztett MFN státusz későbbi megújítása is veszélybe kerülhet, már nem hagyta, hogy az amerikai külügy második embere kifejtse az „emberi jogi kérdéskörre vonatkozó amerikai nézeteket”. A magyar összefoglaló szerint „ez a végkifejlet még az újságírókat is sokkoltá”, a majd három órás megbeszélés során a román főtítkár „ellentmondást nem tűrő volt, áthágta a szokásos nemzetközi diplomáciai normákat”, miközben „sarokba szorított ember módjára viselkedett”. Ezzel összhangban a látogatásról röviden tudósító *LA Times* is úgy fogalmazott, hogy Csehszlovákiába való távozása előtt Whitehead „szokatlanul éles megjegyzésekkel” illette a román rezsimet, miután Nicolae Ceaușescu nyilvánvalóvá tette, hogy nem kíván az emberi jogi kérdésekről tárgyalni. Ezzel Románia kiemelten kezelése, illetve kedvezményezett státuszának visszaállítása hosszú időre lekerült az amerikai külpolitika napirendjéről.

Varsóban, 1988. január 31. és február 3. között, Whitehead Jaruzelskitől a püspöki karon át Lech Wałęsáig, a lengyel politikai élet szinte minden aktorával találkozott; a kormánnyal való tárgyalásain a Szolidaritás a politikai életbe mielőbbi bevonását sürgetve. Jaruzelskiék azonban ezt alapvetően belügynek ítélték, s még Whitehead ősi látogatása előtt is inkább a – véleményük szerint – Lengyelországgal szemben politikailag, gazdaságilag és pénzügyileg diszkriminatív amerikai külpolitika felfüggesztését követelték. John C. Whitehead októberi látogatása után a lengyel helyzetet összetettnek és bonyolultnak minősítette. Bár bizakodó volt az 1988. szeptember 27-én hivatalba lépett új miniszterelnök, Mieczysław Rakowski személyét illetően, s jelezte, hogy az USA hajlandó az új kormányt gazdaságilag támogatni, szem előtt tartotta Walesa Rakowskival kapcsolatos bizalmatlanságát és kételyeit is.

MNLOL KÜM TÜK 4-135 00955, 4-135 00278 – 00278/4, 4-135 00955/2 és 4-135 003500, 4-135 00927, 4-135 00927/1, 002278/1 – 002278/11

http://articles.latimes.com/1988-06-11/news/mn-4286_1_east-bloc

http://articles.latimes.com/1988-10-07/news/mn-3581_1_whitehead-state-mission

47 A szuperhatalmi ügyek, valamint a regionális, a keleti blokkot érintő kérdések összekapcsolása ideológiailag már a Reagan adminisztráció alatt megtörtént. A korábban idézett, 1988. áprilisi NSDD 305 cél és feladat meghatározásában *expressis verbis* szerepel: „Megerősíteni mind a szovjeteket, mind a nyugat-európaiakat, hogy az Egyesült Államok továbbra is teljesen elkötelezett marad, hogy legyőzze Európa háború utáni, kelet–nyugati megosztását, s hogy a tágabb értelemben vett haladás e cél felé a legjobb garanciája az amerikai–szovjet kapcsolatok hosszú távú stabilitásának és fejlődésének.” <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-305.htm>

48 Az NSC iratai a különböző korszakokban eltérő rövidítésekkel bírnak. Elég, ha csak Truman elnök 1950-es NSC-68-ára, Reagan (már említett) NSDD 75-ére, vagy a fent tárgyalt NSR-4-re gondolunk. (Az NSC 1947-es létrehozása óta ezen direktívák a nemzetbiztonsági politika alapvető irányvonalát hivatottak meghatározni. A mindenkori nemzetbiztonsági tanácsadó feladata, hogy az abban megfogalmazottak érvényre jussanak a kormányzat védelmi, hírszerzési és külpolitikai intézményrendszerében. Az NSC-k/NSDD-k/NSR-k mindig egy adott elnökhöz kötődnek, számokzásuk pedig létrejöttük sorrendiségét tükrözi). <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/index.html>

49 <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr3.pdf>

50 <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr4.pdf>

51 <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr5.pdf>

52 <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr4.pdf>

53 uo. A kissé botladozó magyar fordítás az eredeti szöveg megfogalmazásait követi, tükörfordításként. A stílus és a megfogalmazások következetlenségei arra utalnak, hogy más hosszán, olykor évekig

- előkészített direktívákkal szemben az NSR-4 valóban 'ott és akkor' született, s inkább egyfajta gondolati jegyzőkönyv, mint részletekig kidolgozott direktíva.
- 54 Az alelnököt, a külügy-, pénzügy-, védelmi, mezőgazdasági, kereskedelmi minisztert, a CIA igazgatóját, az NSC vezetőjét, a vezérkari főnököt, a Fegyverzetellenőrzési és Leszerelési Ügynökség igazgatóját, valamint a USIA-t (az 1953 és 1999 között működött Egyesült Államok Információs Ügynökségét). uo.
- 55 uo.
- 56 uo.
- 57 A gorbacsovi reformok és Kelet-Európa sorsa, ahogy azt fentebb többektől is idéztük már, potenciálisan kölcsönös és áttétes függésben állt. Hogy ez mennyire így volt, illetve mennyire így látszott Washingtonból, azt az e tanulmányban tárgyalt időkereten túl megvalósult budapesti Bush látogatás kapcsán érzékelhetjük. A magyar külügy részéről az amerikai elnök 1989. július 11-13-i látogatását összefoglaló Kovács László külügyminiszter-helyettes szerint: „Bush elnök minden megbeszélésén nagy nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a látogatással, a magyar–amerikai kapcsolatépítéssel nem akar problémákat okozni sem Gorbacsovnak, sem a magyar vezetésnek, nem akarja zavarni Magyarország és szövetségesei viszonyát.” Ugyanígy emlékszik erre az ekkor az MDF törzstagságához tartozó Bíró Zoltán is: „Számomra az amerikai elnök magyarországi látogatása – főként a vele való személyes találkozás az ellenzéki pártok vezetőinek körében – bizonyossá tette, hogy az Egyesült Államok minden békés eszközzel támogatni fogja a rendszerváltást, és a Gorbacsovval folytatott tárgyalásaik is ebbe az irányba mutatnak. Az elnök ugyanakkor a magyarországi ellenzéki pártok értécsére adta azt is, hogy semmi olyan megmozdulást vagy magatartást nem hajlandó támogatni, amely ronthatná Gorbacsov pozícióit, illetve a tárgyalások békés és előrevivő folyamatát.” Borhi László, *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989: források*, MTA Történettudományi Intézet, Budapest 2009. 898–899.
<http://www.historia.hu/archivum/2002/0202biro.htm>
- 58 <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr4.pdf>
- 59 1953. október 30-án Eisenhower aláírta az NSC 162/2-t, mely „a korábbinál nagyobb hangsúlyt helyez a fejlett atomfegyverek elrettentő és pusztító erejére”, s ezzel gyakorlatilag megszületett a *massive retaliation*, a „tömeges megtorlás” doktrínája. A valóságban azonban Washingtont egyre inkább aggasztotta a nukleáris eskaláció lehetősége, a termonukleáris konfliktustól való félelem pedig kihatott arra, ahogy az Egyesült Államok a globális, de legfőképp az európai *status quo* megváltoztatásának esélyeire tekintett. A nyilvánosan hangoztatott cél, „hogy a szatellit népek végül visszanyerjék függetlenségüket, s jogukat, hogy szabadon dönthessenek kormányzatuk formájáról”, valójában már inkonzisztens volt az USA gyakorlati lépéseivel; ennek legkézzelfoghatóbb bizonyítékát az 1956-os kelet-európai fejlemények idején tanúsított – politikai impotenciától sem mentes – amerikai magatartás jelentette.
 Cole C. Kingseed, *Eisenhower and the End Of Suez Crisis of 1956*, Louisiana State University Press, 1995. 8.
http://www.nuclearfiles.org/menu/key-issues/nuclear-weapons/history/cold-war/strategy/article-dulles-retaliation_1954-01-12.htm
- Foreign Relations of the United States* (FRUS), 1955-1957, XXV, 115.
- 60 Az NSDD 54 bevezetőjében szerepel, hogy annak megalkotásakor a differenciálás már két évtizede érvényben volt. <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-54.pdf>
- 61 A *rollback/liberalization* hagyományos eszköztára a puccsoktól a nyílt katonai konfliktusokig terjedt. Ezen politika sikerei közé sorolják az 1953-as iráni puccsot, Grenada 1983-as megszállását; kudarcak között ott van a koreai háború, vagy a balsorsú 1961. áprilisi, disznó-öbölbeli partraszállás.
- 62 E kérdés kapcsán, melyről legalábbis sejtethetjük, hogy megosztotta a nyugati vezetőket, érdemes meghallani azt, amit Zbigniew Brzezinski a kelet-európai országok NATO csatlakozásáról mondott retrospektíve, 2009 szeptemberében: „Amint egyszer a blokk összeomlott, megmaradt, amit én 'történelmi spontaneitásnak' nevezek, s az országok melyek szovjet irányításnak voltak kitéve természetesen gravitáltak a Nyugat felé. Ez volt, ahol a biztonságukat keresték; nem hiszem, hogy ez elkerülhető lett volna. Ha megpróbáltuk volna kizárni őket, akkor ma nem egy Európa létezne, hanem három: egy Nyugaton, egy középén, egy Keleten, s a középső nem lenne biztonságban, csábító célpontot nyújtva.”
 Gregory Scoble, *Navigating U.S. Foreign Policy: An Interview with Zbigniew Brzezinski*, http://www.realclearworld.com/articles/2009/09/23/navigating_us_foreign_policy_an_interview_with_zbigniew_brzezinski_97190.html